

Первий Г.Л. (Національний гірничий університет)

**РОСІЙСЬКИЙ РАДИКАЛЬНИЙ РУХ К.ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ. У
ВИСВІТЛЕННІ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ.**

Анотація: Стаття присвячена аналізу рефлексії російського суспільного руху ХІХ – ХХ ст. у західній історіографії.

Досліджуються основні теорії розвитку радикального руху в Російській імперії, узагальнюється досвід західної науки у висвітленні проблеми становлення революційної марксистської думки у російському середовищі, визначається ступінь впливу зарубіжних наукових шкіл на сучасну російську історіографію.

Радикальний рух у Росії пореформеного періоду був у центрі уваги радянської історіографії. Серед тем, що активно досліджувалися можна виділити розвиток народницької ідеології і народницьких організацій, утворення соціалістичних партій і гуртків, розкол у соціалістичному русі на більшовиків і меншовиків.

В центрі уваги радянських дослідників була, безумовно, більшовицька фракція соціал-демократичної партії. За роки радянської влади з проблем соціалістичного руху було написано величезну кількість наукових праць, в СРСР діяли спеціальні наукові установи, які займалися майже виключно питаннями соціалістичної революції і історії РСДРП(б). Однак наукова цінність цієї літератури зараз викликає серйозні сумніви, оскільки вчені-історики знаходилися під постійним впливом радянської офіційної ідеології, виконували соціальне замовлення, не були і не могли бути об'єктивними у висвітленні історії партії більшовиків. Особливу роль у створенні штучної, напівфальсифікованої, напівреальної історії відіграло видання "Короткого курсу історії ВКП(б)", у написанні якого безпосередню участь брав Й.В.Сталін. На десятиліття ця праця визначала основні напрямки дослідження історії Жовтня і історії Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

За "Коротким курсом" і наступними публікаціями логічно витікає думка, що більшовики були найбільш впливовою політичною силою російського

суспільства початку ХХ ст., фактично керували революційними подіями 1905-1907 рр., а також Лютневою революцією. Решта політичних партій і політичних рухів гідні лише засудження і викриття їх антинародної сутності. Єдино вірним напрямком розвитку суспільної думки ХХ ст. була ідея марксизму у його ленінській інтерпретації.

Цей, в цілому спрощений, погляд на проблему розвитку суспільно-політичних рухів в Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. поступово долається у сучасній російській історіографії. Не можна сказати, однак, що проблема радикального руху ХІХ-ХХ ст. є такою ж актуальною для російської науки як колись для радянської історіографії. Різко змінився також кут зору, під яким вивчаються проблема соціал-демократії і більшовизму у Росії. Все більше дослідників твердять про більшовицький переворот, а не про соціалістичну революцію, про незначний вплив більшовизму на соціальні прошарки населення, про червоний терор, як про соціальну опору більшовизму у Росії під час утвердження радянської влади [2,4].

Помітна також різка поляризація поглядів. На жаль, політичні уподобання сучасних істориків справляють сильний вплив на їх наукові погляди. Історики-комуністи твердять про неминучість соціалізму у Росії, про закономірний результат розвитку політичної історії російської імперії, про слабкість і приреченість ліберального руху серед російської інтелігенції [1].

Найбільш консервативна частина російських істориків різко засуджує революційний рух, звинувачуючи у соціальних конфліктах міжнародний жидо-масонський закат проти Росії[3]. Так, О.Платонов, погляди якого, за класифікацією політичних партій початку ХХ ст., можна було б віднести до чорносотенських, зазначає, що справжні російські патріоти ґрунтувалися на ідеях самодержавства, заперечення західноєвропейського парламентаризму. Він звинувачує ліберальну інтелігенцію у відсутності руської національної свідомості, національному невігластві, байдужості до національних інтересів Росії [3, С.108].

Справжніми ворогами російської держави Платонов вважає масонські організації, що являли собою вищу форму русофобії і організації всіх антиросійських сил. Оскільки, на думку автора, більшість масонських лож створені євреями, які також склали там переважну більшість, то масонський рух для Платонова невіддільний від єврейського сіоністського руху. Звідси автор робить висновок, що головним змістом суспільних суперечностей в Росії початку ХХ ст. була не соціальна боротьба, а протистояння значного фронту антиросійських сил проти російського державного ладу, російських основ, традицій та ідеалів [3, С.145].

Відверті перекручення історії О.Платоновим спираються на ґрунтовну джерельну базу, автор вільно оперує фактичним даними, є, безумовно, професійним істориком. Однак його політичні погляди справляють вирішальний вплив на формування теоретичної бази дослідження.

Слід відзначити, що розвиток сучасної російської історіографії визначають концепції і теорії зарубіжної історичної науки. Російські вчені знаходяться під впливом радянологічних праць, які були надруковані в другій половині ХХ ст. Так, наприклад, в основі теорії О.Платонова про відсутність соціальної боротьби у Російській імперії початку ХХ ст. лежить думка Р.Пайпса про відсутність передумов у Росії початку ХХ ст., які б невмолимо підштовхували країну до революції, крім гурту професійних і фанатичних революціонерів [5, С.137]. Пайпс вважав, що лише опозиційна інтелігенція, яка не сприймала реформи і компроміси, була каталізатором революції [5, с.137-138]. Хоча Пайпс не був юдофобом як О.Платонов, спорідненість концепцій явно прослідковується.

Пайпс вважається авторитетним дослідником російської демократичної і соціалістичної революції. Його основні праці "Російська революція" і "Росія при більшовиках" [5,6] визначили напрямки радянологічних досліджень, які тієї си іншою мірою повторювали його висновки, тому ми вважаємо за потрібне детальніше зупинитися саме на цих роботах.

У фундаментальній праці Пайпса "Російська революція" є спеціальна глава під назвою "Інтелігенція", у якій розкриваються теоретичні засади ставлення автора до проблем радикального руху в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Пайпс виходить з теоретичної посилки про те, що будь який розвиток політичних подій у державі залежить від двох основних чинників: наявності демократичних інститутів і здатності інтелігенції "роздути полум'я соціального невдоволення з метою захоплення влади" [5, С.136]. Він був певен, що таке історичне явище як інтелігенція у російському розумінні цього терміну має інтернаціональне походження.

Будь-яка країна завжди має певний прошарок опозиційно налаштованого населення, яке прагне докорінної зміни існуючого ладу. Для демократичних держав ця соціальна група не являє собою надзвичайної загрози, оскільки там існує законний механізм реалізації їхніх прагнень шляхом політичної боротьби в межах парламентаризму. У недемократичних країнах, де немає легального виходу цій негативній енергії, поява прошарку критичної соціальної групи може мати фатальні наслідки.

Пайпс визначає поняття "інтелігенція" стосовно Росії як соціально активної групи, де критерій освіченості не мав вирішального значення [5, С.138], не стільки соціальною групою, скільки моральною силою [5, С.150]. Появу інтелігенції він, безумовно, пов'язує з проведенням ліберальних реформ Олександра II [5, С.155].

Серед російської інтелігенції Пайпс виділяє кілька груп, або напрямків, які, на його думку, можна класифікувати не стільки за політичними уподобаннями, скільки за критерієм належності до інтелігенції, тобто політичної активності і ступеня критичності у ставленні до існуючого ладу. Так, зокрема, він відзначає наявність у Росії ліберального руху, однак зазначає, що на чолі ліберальних партій стояли "інтелігенти", які у своїй стратегії і тактиці не виступали проти революційних методів і "користувалися плодами терористичної активності соціалістів" [5, С.165]. Непринциповою різницею у

поглядах лібералів і радикалів Пайпс вважав лише намагання лібералів уникнути революції, якої прагнули соціалісти. За свідченням Пайпса "в російському лібералізмі панували інтелігенти з яскраво вираженою лівою орієнтацією: цей рух носив радикально-ліберальний відтінок" [5, С.165]. На доказ своєї думки Пайпс наводить свідчення І.Петрункевича (представник кадетської партії), що ліберали, радикали і революціонери відрізнялися не політичними цілями, а темпераментом [5, С.169]. Автор зазначав, що російських лібералів лиже частково можна віднести до інтелігенції. "Вони не розділяли основної філософської послідовності радикалів, тобто віру у можливість вдосконалення людини і суспільства. І їх мета не відрізнялася від цілей західних лібералів" [5, С.169].

Якщо між ліберальним і радикальним рухом немає принципових суперечностей, то і розвиток суспільної думки Російської імперії Пайпс вважає процесом розвитку радикалізму. Саме тому радикалізм розвивається у ліберальному університетському середовищі, беручи початок від нігілізму 60-х рр. і поступово трансформуючись у народницький і соціал-демократичний рух 70-х – кінця 90-х рр.

Точка зору Пайпса на проблеми радикального руху знайшла своє відображення у публікаціях інших відомих дослідників російської революції. Так, відомий знавець російської історії ХХ ст. А.Рабинович, який належить до нового покоління американських істориків, вважав, що суперечності між лібералами і радикалами не носили антагоністичного характеру, оскільки їх об'єднувало одне спільне – непримиренність до збереження автократії [7, С.19]. Причинами появи опозиційної суспільної думки в Російській імперії Рабинович вважав модернізацію політичної системи держави [7, С.18]. Однак, автор зазначав, що три течії російської опозиційної думки: соціал-демократичне, соціалістичне революційне і ліберальне відрізнялися між собою і навіть не мали згоди щодо шляхів здійснення революції та її мети. В якості прикладу він наводить розкол партії соціал-демократів на більшовиків і меншовиків.

Причиною радикалізації ліберального руху Рабинович вважав провал спроби лібералів перетворити абсолютну монархію на конституційну в ході першої російської революції [7, С.20].

Дещо подібної точки зору дотримувався відомий німецький дослідник Г. фон Раух. Він відзначав, що розкол у соціал-демократичному русі був пов'язаний виключно з рисами характеру Леніна, який внаслідок власної нетерпимості і несхильністю до компромісів опинився фактично в ізоляції в середовищі соціал-демократії і був змушений розвивати власний напрямок нелегального руху в Росії [8, С.180]. Звідси автор був певен, що принципових засад конфлікту у середовищі соціал-демократів не існувало. Серед радикального руху автор виділяє підгрупи, з якими більшовизм вів непримиренну боротьбу – народництво і легальний марксизм. Саме завдяки Леніну відбулося різке розмежування цих радикальних груп у громадській думці Росії. Таким чином, появу найрадикальнішої революційної групи більшовиків автор пов'язує виключно з особою Леніна.

Високо оцінив значення Леніна у становленні радикального марксистського руху американський історик Е.Карр. Так, зокрема, він писав, що Ленін був на голову вищим від своїх колег по енергії і ясності думки, а характер більшовизму був зумовлений тією полемікою, що зародилася на початку його формування [9, С.26]. Цікавим є порівняння підстав розходження між соціал-демократами і народниками як аналогічних до суперечки між західниками і слов'янофілами [9, С.27]. Важливо відзначити, що автор вважав меншовизм не випадковим явищем, а закономірним втіленням практики західноєвропейських соціалістів: легальна опозиція, досягнення поставленої мети шляхом реформ, а не революції, коаліції з іншими парламентськими партіями. Однак в умовах російського абсолютизму цей шлях розвитку радикалізму був практично нереальним [9, С.53]. Звідси автор зробив цікавий висновок про те, що ліберально-демократичний шлях розвитку політичної опозиції був практично нездійсненим.

Яскравим представником теорії радикалізації громадського руху ХІХ-ХХ ст. є англійський дослідник М.Малія. Переклад його книги "Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991" слід вважати відрадним явищем у сучасній українській науці (перекладач, на наш погляд, невірно перевів прізвище Малія як Маля) [10]. Це чи не єдина книга відомого зарубіжного дослідника радянської історії, видана останнім часом в Україні. Російська наука в цьому плані принципово відрізняється від української – там за останні десять років видані у перекладі російською практично всі відомі радянські праці, науковці і широка громадськість можуть вільно знайомитись з досягненнями зарубіжної історичної науки. Оскільки наукові зв'язки між Україною і Росією майже обірвалися, російські публікації до українського читача практично не доходять і навіть у Національній бібліотеці ім. Вернадського є далеко не всі опубліковані в Росії історичні праці.

Концепція революційної інтелігенції Малія створюється під сильним впливом ідей Пайпса. Так, автор зазначає, що в систему тогочасної Росії органічно включити ідеї французької революції було практично неможливо без руйнівних наслідків для існуючого режиму. Саме тому теорії ліберальної чи радикальної інтелігенції були однаково згубними для російської монархії і тому відмінність між ними несуттєва[10, С.77].

Появу радикальної інтелігенції Малія називає бунтом плебейських "дітей" проти шляхетних "батьків" [10, С.81]. Якщо "батьки" були філософами-лібералами, ідеалістичними романтиками, то "діти" стали втіленням раціонального демонізму, завдяки знаменитому роману Достоєвського "Біси". Саме негативний образ Ставрогіна став з одного боку карикатурою на революційну інтелігенцію, а з іншого – втіленням російського раціоналізму, прагматичності радикальної опозиції. Віддзеркалення радикалізму у тогочасній публіцистиці і політичній пресі свідчило про схильність радикальних революціонерів до максималізму, моралізування в інтелектуальному житті[10, С.87].

В якості висновку можна відзначити, що західна наука активно досліджувала суспільну думку Росії XIX-X ст., запропонувала цікаві теорії, які пояснюють специфіку ліберального і радикального руху у Російській імперії. Не можна сказати, що теорії західної науки є істиною в останній інстанції. З точки зору сучасного історика вони вразливі і недосконалі. Ці теорії створювалися в період гострого ідеологічного протистояння між соціалістичним і буржуазним блоками, несли на собі відбиток "холодної війни". Однак в умовах сучасної кризи української і російської історичної науки, вони стали основою для створення нової історичної традиції, для нових підходів до вивчення вже відомих подій.

ПОСИЛАННЯ.

1. Доленко А.Н. Классовая борьба в СССР в 1970-80-е гг. и реставрация капитализма. – М., 1996.
2. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – М., 1997. – Т.1.
3. Платонов О. Терновый венец России: История русского народа в XX в. – М., 1997. – Т.1.
4. Булдаков В. Красная смута: Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997.
5. Пайпс Р. Русская революция. – М., 1994. – Т.1.
6. Пайпс Р. Россия при большевиках. – М., 1997.
7. Рабинович А. Кровавые дни. – М., 1992.
8. Раух фон Г. Сталин. – Ростов-на-Дону, 1998.
9. Карр Э. Большевицкая революция 1917-1923. – М., 1990. – Т.1.
10. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991. – К., 2000.